

نگرشی کوتاه بر

تاریخ ادبیات در

کتابهای درسی

دکتر اسماعیل حاکمی

<p>است. خلاصه اینکه تاریخ ادبیات دارای مفهوم وسیعی است و تنها شرح احوال چندتن شاعر یا نویسنده را نمی‌توان تاریخ ادبیات حقیقی دانست بلکه باید سیر افکار و تحوّل اندیشه‌های رجال علم و ادب هر ملّتی را مورد تحلیل و بررسی قرار داد.</p> <p>تاریخ ادبیات ایران سرگذشت احوال زبان و داستان تحوّل ذوق و فکر قوم ایرانی است و در آن آثار ذوقی و ادبی و نیز از سرگذشت گویندگان و پندبناآوردندگان این آثار، علل و موجبات اجتماعی و تاریخی و دیدنی عمده‌ای که در ایجاد آثار ادبی مؤثر بوده است سخن می‌رود، و این تاریخ را باید از همان وقتی آغاز کرد که ایرانیان آثاری به زبان خویش پدید آورده و یاقی گذاشته‌اند. ضمناً در بحث ادبی هر دوره نکات زیر را باید در نظر داشت:</p> <p>اولاً - توجه به اوضاع سیاسی و اجتماعی و اتفاقات تاریخی لازم است؛ زیرا همیشه هر انقلاب ادبی به دنبال تغییر وضع اجتماعی و</p>	<p>جنگها و فتوحات و اقسام حکومتها و آنچه از این قبیل باشد.</p> <p>در تاریخ اجتماعی گفتگو می‌شود. از عادات و اخلاق عمومی و وضع رفتار افراد ملّتی با یکدیگر و انقلاباتی که منجر به تغییر عادات و افکار و اخلاق آنان می‌گردد.</p> <p>تاریخ ادبیات عبارت است از بررسی و نقد آثار شعرا و نویسندگان با توجه به مقاطع تاریخی آنها. تاریخ ادبیات شامل موضوعات مختلفی می‌شود، مانند: پیدایش خط و زبان، فرهنگ و آداب و شرح احوال و آثار شاعران و نویسندگان و دانشمندان و جز آنان که در راه پیشبرد علم و ادب، بذل مساعی کرده خود را به درجات عالی رسانیده‌اند و از بزرکت وجود آنان دیگران بهره‌مند گشته‌اند؛ و نتایجی که از افکار و مؤلفات ایشان عاید جامعه شده و آثاری که از وجود اینگونه اشخاص در صفحه روزگار به یادگار مانده است. پس در حقیقت تاریخ ادبیات هر قومی تاریخ همه آثاری است که فریجه‌ها و افکار آن قوم را به وجود آورده</p>	<p>ادب در لغت به معنی ظرافت و نیک‌گفتاری و نیک‌کرداری است و برخی آنرا به معنی فرهنگ و دانش دانسته‌اند. ادبیات نیز عبارت است از سخنانی که از حد سخنان عادی برتر و والاتر بوده است و مردم، آن سخنان را در خور ضبط و نقل دانسته‌اند و از خواندن و شنیدن آنها دگرگون گشته و احساس غم و شادی یا لذت و الم کرده‌اند و این سخنان نساچار یا سخنان مکرر و عادی تفاوت دارد و از آن سخنان برتر است. باید اضافه نمود که ادبیات در اصل جمع ادبیه است و جمع ادب، آداب می‌باشد. ولی امروزه ادبیات در معنی جمع ادب به کار می‌رود و به علوم ادبی یا آثار ادبی اطلاق می‌شود. در تقسیم‌بندی قدما، علوم ادبی شامل: صرف، نحو، بدیع، عروض، قافیه، تسمیخ، اشعار معانی، بیان، آنساب و غیره بوده است.</p> <p>تاریخ نیز به حسب موضوع اقسامی دارد. از قبیل: تاریخ سیاسی، تاریخ اجتماعی، تاریخ اقتصادی، تاریخ ادبی و امثال اینها. مثلاً تاریخ سیاسی عبارت است از شرح روابط سیاسی و</p>
---	--	--

انقلاب سیاسی است.

ثانیاً - در هر زمان و مکان، ادبیات با افکار، عقاید، مذاهب و علوم مستداول، همبستگی نام دارد.

ثالثاً - هر اثر ادبی که زاینده احساس و ذوق و نتیجه تجربه و فکر گذشتگان است، در آثار آیندگان تأثیر و اهمیت شایانی دارد.

*

تا این اواخر در زبان فارسی، کتاب تاریخ ادبیات به معنی حقیقی آن وجود نداشت، چه برای چنین تاریخی مصالح فراوان در تذکرها جمع آمده است. در این تذکرها شرح حال شعرای ایران با منتخباتی از اشعار آنان ذکر شده و غالباً مستحبات، خیلی بیشتر از شرح حال است، به حدی که آن تذکرها در واقع در ردیف «مجموعه اشعار» یا «جنگ» قرار می‌گیرند.

مهمترین این تذکرها را می‌توان به دو قسمت تقسیم کرد:

اول - تذکرة‌های عمومی که حاوی ملاحظاتی کلی در باب کلیه آثار شعرای ایران از ابتدا تا زمان مؤلف است. دوم - آنهایی که به ترتیب حروف الفبا نوشته شده است.

قسم سوّمی نیز وجود دارد که به ترتیب مکان و محلّ جغرافیایی تألیف گردیده است. ضمناً باید به این کتب تذکرة، کتب تاریخی مهم را هم اضافه کنیم.

علاوه بر اینها باید از تألیفات بی‌شمار دیگر تحت عناوینی نظیر «سفینه»، «بیاض»، «منتخب»، «جنگ» و نیز از کتب لغت که در ضمن توضیح لغات، از شعرا و نوادر لغات نام برده‌اند ذکری برود. البته در اینجا لازم است به این نکته اشاره شود که در استفاده از این تذکرها و گردیده‌ها باید نهایت احتیاط را بکار برد، چه در بسیاری از موارد ذوق و سلیقه خاص مؤلف در نقل مطالب و اشعار تأثیر عمده‌ای داشته است و این امر مخصوصاً در شعر بیشتر محسوس می‌باشد. از میان

تذکرة‌های نوع اول یعنی تذکرة‌های عمومی می‌توان به این آثار اشاره کرد:

۱ - لب‌الالباب محمد عوفی که ظاهراً یکی از قدیمی‌ترین تذکرة‌های عمومی است و در فاصله سالهای ۶۰۰ و ۶۲۵ هجری قمری تألیف شده است.

۲ - تذکرة الشعراء، تألیف دولت‌شاه سمرقندی که به ترتیب تاریخی در ۸۹۲ هجری نوشته شده است.

از میان تذکرة‌هایی که به ترتیب الفبائی تألیف شده است باید به تذکرة صُحف ابراهیم تألیف علی ابراهیم خان اشاره نمود. سال تألیف این اثر ۱۲۰۵ هجری قمری می‌باشد.

از میان تذکرة‌های قسم سوم می‌توان از «هفت اقلیم» امین احمد رازی نام برد که در واقع قاموس معروف جغرافیائی است و در سال ۱۰۰۲ هجری قمری تألیف گردیده است.

گویا نام کتاب‌های تذکرة مأخوذ باشد از اسم تذکرة الشعراء دولت‌شاه سمرقندی. در کتب تذکرة ترجمه احوال شاعران همراه با نمونه‌هایی از اشعار آنان نقل گردیده است. تحریر تذکرة احوال شاعران به فارسی از عهد سلجوقیان آغاز شد. قدیمترین اطلاعی که در این باب داریم مربوط است به کتابی به نام مناقب الشعراء تألیف بوطاهر خاتونی از رجال عهد سلجوقی. کتاب دیگری که گذشته از اهمیت ادبی آن، می‌توان آنرا در شمار تذکرة‌ها درآورد مجمع‌التوادر معروف به چهارمقاله تألیف نظامی عروضی می‌باشد. جسامی در نفحات‌الانس احوال عارفان و در بهارستان ضمن نقل حکایات، احوال و آثار شاعران معروف را به رشته تحریر کشیده است.

از میان کتب مرجع شاعران، کتاب استاد فقید مرحوم دکتر خیام‌سور تحت عنوان «فرهنگ سخنوران» قابل ذکر می‌باشد.

همچنین دکتر علیرضا تقوی استاد و محقق پاکستانی تاریخ تذکرة‌نویسی در شبه‌قاره را به رشته تحریر درآورده است.

آقای احمد گلچین معانی مؤلف تاریخ تذکرة‌های فارسی خدمت ارزنده‌ای در این زمینه انجام داده است.

*

آثار ادبی منظوم و منثور را می‌توانیم به دو صورت مورد مطالعه و نقد و بررسی قرار دهیم:

اول - به شیوه معمول و مستداول، و در مقاطع مختلف زمانی یعنی اول به دورّه قبیل از ظهور اسلام و دوران اسلامی تقسیم می‌کنیم.

در این تقسیم‌بندی نخست، آثار روزگار مادها و عهد هخامنشی و دوره اشکانی و ساسانی مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. آثار منظوم و منثور مهم و شناخته شده این دوره‌ها عبارتست از: کتاب اوستا - کتیبه‌های فارسی باستان مربوط به روزگار هخامنشیان و ساسانیان - کتابهای پهلوی اشکانی و ساسانی، از قبیل: کارنامه اردشیر بابکان - یادگار زیربان - جاماسب‌نامه - درخت آسوریک و غیره.

دوران اسلامی به روزگار طاهریان و صفاریان - ساسانیان و غزنویان - سلجوقیان و خوارزمشاهیان - مغول و تیموری - صفویه - زندیه و افشاریه - قاجاریه - مشروطیت و معاصر تقسیم می‌شود. در این تقسیم‌بندی طبعاً بحث از سبکهای ادبی: خراسانی (ساسانی) = ترکستانی) - عراقی - هندی - دوره بازگشت و شیوه معاصر به میان می‌آید. مرحوم ملک الشعراء بهار در کتاب سبک‌شناسی و برخی دیگر از استادان صاحب‌نظر و محققان این شیوه تقسیم‌بندی را برگزیده‌اند.

در این تقسیم‌بندی مقطعی و بحثهای سبک‌شناسی، عملاً اشکالاتی وجود دارد که فعلاً از حوصله بحث ما خارج است.

دوم - آثار ادبی را به شیوه موضوعی تقسیم‌بندی و مطالعه می‌کنیم. انواع مهم ادبی عبارتند از: مجموعه خصایص فتی غامی که هر کدام دارای مشخصات و قوانین ویژه خود هستند. هر یک از انواع شعر حماسی، غنائی، نمایشی و تعلیمی ساختمان و ویژگی خاص خود را داراست. مثلاً حماسه نوعی شعر

داستانی است که کاملاً جنبه‌ای آفاقی (Objective) است نه انفسی (Subjective). برعکس، شعر غنائی شعری است که حاصل لبریزی احساسات شخصی است و محور آن «من» شاعر است و سراینده در آن نقش پذیرنده و متأثر دارد نه مؤثر. بر همین قیاس شعر تعلیمی نیز ماده خاص خود را که دانش و اخلاق است با نظرگاهی فلسفی داراست. نظور انواع ادبی را از چند نظرگاه می‌توان بررسی کرد:

۱ - نظور هر یک از انواع به‌طور مستقل و جداگانه ۲ - دگرگونی یک نوع در راه تبدیل به نوعی دیگر ۳ - تغییرات کامل در انواع اکنون به اختصار انواع معروف ادبی را از جهت موضوعی معرفی می‌کنیم:

۱ - شعر حماسی (Epicum) - حماسه شعری است داستانی روایی با زمینه فهرمانی و صیغه قومی و ملی که حوادثی بیرون از حدود عادت در آن جریان دارد در شعر حماسی اخلاق عصر، طرز تفکر و عقاید مردم، خوارق عادت و مسائلی از این نوع مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. نمونه‌های مهم اینگونه شعر، ایلیاد هومر و شاهنامه فردوسی است. برخی از حماسه‌ها جنبه مذهبی نیز دارند مانند: حملة حیدری، و خاوران‌نامه ابن حسام.

۲ - شعر غنائی (Lirique) - بنا بر پاره‌ای از تعریفها، شعر غنائی، شعری است که شاعر، «خویشتن خویش» را موضوع آن قرار دهد و به همین مناسبت تصور می‌کردند که شعر غنائی شعری است شخصی، در صورتیکه چنین نیست. شعر غنائی شعری است کاملاً اجتماعی، و اگر عواطف فردی نیز در آن بازگو می‌شود از آنجا که شاعر خود نیز فردی است از اجتماع، روح او نیز در برابر بسیاری از مسائل با تمام جامعه اشتراک موضع دارد. موضوعات شعر غنائی دایره وسیعی را شامل می‌شود از قبیل: شعرهای عاشقانه، فلسفی، عرفانی، مذهبی، هجو، مدح و وصف طبیعت و غیره.

این موضوعات را می‌توان در قالب غزل، قصیده، رباعی، قطعه، مثنوی یا قالبهای شعری دیگر سرود. برای این‌گونه شعر نمونه‌هایی از قبیل: سوگندنامه - هجو نامه - شکایت‌نامه - حبسیه و غیره می‌توان ارائه کرد.

۳ - شعر نمایشی (Dramatique): شعر نمایشی شعری است که در آن به تصویر و تجسم حادثه‌های تاریخی یا خیالی از زندگی انسان پرداخته می‌شود و شاعر هیچگونه دخالتی در آن حادثه ندارد. در شعر نمایشی بهر حال، انسان، در پیوندی که با زندگی و طبیعت دارد مطرح است. تقسیم‌هایی که از ادب نمایشی در نزد ملل غرب شده بیشتر در حدود تراژدی و کمدی و درام است. البته با شرایطی که در کتب نقد ادبی در باب شعر نمایشی یاد کرده‌اند. در ادبیات ما شعر نمایشی و به‌طور کلی ادب نمایشی، جلوه‌ای ندارد. در اواسط عصر مشروطه کوشش میرزاده عشقی در «سه تابلو مریم» از اولین اقداماتی به شمار می‌رود که شعر فارسی را به حدود تجربه‌های بیان نمایشی نزدیک کرده است. بعدها نیما یوشیج در «افسانه» و برخی قطعات دیگر و اخوان ثالث در «کتیبه» و «شهر سنگستان» نمونه‌هایی از اینگونه شعر خلق کردند.

۴ - شعر تعلیمی (Dedactique): در این نوع شعر برخلاف انواع دیگر، صرفاً هدف، لذت بخشیدن نیست بلکه غرض آموختن و تعلیم است. حال اگر در خلال شعر تعلیمی، داستان یا وصفی مطرح شود که ماه‌های غنائی در آن جلوه کند اینها اموری عارضی و ثانوی هستند. در واقع ماده اصلی شعر تعلیمی، علم و اخلاق و هنر است یعنی: حقیقت‌نیکی (خیر) و زیبایی است.

بر روی هم دو نوع شعر تعلیمی در ادبیات ملل دیده می‌شود: نوعی که موضوع آن خیر و نیکی است (حوزه اخلاق)، و نوعی که موضوع آن حقیقت و زیبایی است (حوزه شعرهایی که مسأله‌ای از علم یا ادب را می‌آموزند) و از دیرباز هر دو نوع نمونه‌هایی

داشته است.

از میان استادان و دانشمندی که در کار تألیف تاریخ ادبیات اهتمام ورزیده و موفقیت‌هایی بدست آورده‌اند نام چند تن درخور اهمیت می‌باشد. از این قرار:

۱ - استاد فقید بدیع الزمان فروزانفر مؤلف «سخن و سخنوران». این کتاب کم حجم و پرمحتوا از نمونه‌های بسیار خوب و انتقادی در کار تذکره‌نویسی و تاریخ ادبیات سه شاعر می‌رود.

کتابهای «منتخبات ادبیات فارسی» و «زندگانی مولانا جلال‌الدین» و «احوال و آثار عطار» و دیگر تألیفات مرحوم استاد فروزانفر نیز به نحوی با تاریخ ادبیات و نقد ادبی ارتباط دارد.

سخن و سخنوران اگرچه ناقص است و مطالب را به اختصار مطرح می‌کند، باز در نوع خود کم نظیر بلکه سرمشق خوبی برای نویسندگان تاریخ ادبیات و نقد ادبی می‌باشد.

۲ - استاد فقید جلال همایی مؤلف تاریخ ادبیات ایران. این کتاب نیز با آن که ناقص است و تنها دو مجلد از آن تألیف و منتشر گردیده است از جهت احتواء بصر مطالب سودمند و اطلاعات ذقیمت حائز اهمیت است.

در حقیقت کتاب استاد همایی، به تعبیری مقدمه و مدخلی بر تاریخ ادبیات ایران می‌باشد. دیگر تحقیقات ادبی استاد همایی نیز از قبیل: مختاری‌نامه، خیامی‌نامه، غزالی‌نامه و غیره نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۳ - مرحوم دکتر رضازاده شفق مؤلف کتاب تاریخ ادبیات ایران. این کتاب سالها کتاب رسمی دبیرستانی به شمار میرفته است. با همه اشکالاتی که بر پاره‌ای از مطالب این کتاب وارد است، این اثر در نوع خود با ارزش می‌باشد.

۴ - استاد فقید سعید نفیسی مؤلف «تاریخ نظم و نثر فارسی». کتاب استاد نفیسی از نظر معرفی منابع گوناگون درخور توجه می‌باشد. دیگر آثار استاد نفیسی نیز از قبیل: سرچشمه

صرف در ایران، زندگانی عطار، سوریستا، شرح حال رودکی، مقدمه دواوین عراقی، نامه ابوار، عطار و دیگران نیز در ویف اینگونه آثار محسوب می‌شود.

۵ - آثار استاد دکتر عبدالحسین زرین کوب مانند: نقد ادبی، شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب، یا کاروان خله، ارزش میراث صوفیه، از کوفه ریدان، برزنی و غیره، مباحث نقد ادبی و تاریخ ادبیات را با دیدی نو مطرح می‌سازد.

۶ - آثار استادی چون دکتر شهیدی، دکتر سادات ناصری، دکتر مظفر مصفا که به تصحیح و تحشیه اشکبه آذر و مجمع الفصحاء هدایت همت گماشته‌اند در نوع خود کم‌نظر می‌باشند.

۷ - سبک‌شناسی مرحوم بهار در سه مجلد و تاریخ تطور شعر فارسی و دیگر تحقیقات این استاد عالیقدر از نمونه‌های ارزنده این نوع تحقیقات ادبی به شمار می‌رود.

۸ - تاریخ ادبیات در ایران تألیف استاد دکتر دبیح‌الله صفا که تاکنون پنج مجلد آن به طبع رسیده، مفصل‌ترین و کامل‌ترین کتابی است که تاکنون تألیف و انتشار یافته است.

*

از میان مستشرقان و ایران‌شناسانی که در این زمینه به تألیف کتابهایی همت گماشته‌اند نام چندین درخور ذکر می‌باشد:

نخستین آدوارد بیرون که تاریخ ادبی ایران را در چهار مجلد تألیف کرده است. البته تاریخ ادبیات بیرون مطالب مفرضانه و نادرینی را نیز دربر دارد که خوبانندگان و محققان فاضل در ضمن مطالعه آن مسوجه لغزشها و اغراض خاص نامبرده می‌شوند. ترجمه و حواشی سودمند آلبان، علی بناف صالح - فتح‌الله محتاجی - و مرحوم علی اصغر حکمت تا حدودی این نقیصه کتاب بیرون را جبران می‌نماید.

دوم - تاریخ ادبیات هرمان اینه دانشمند آلمانی که دکتر رضازاده شفق آنرا ترجمه و بنا حواشی سودمند به چاپ رسانده است.

در این کتاب بخش شعر و بخش نثر از قدیمترین ایام به شیوه موضوعی مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. از قبیل: شعر حماسی، شعر اخلاقی و شعر عتاقی.

سوم - تاریخ ادبیات یان ریچک دانشمند چک. مطالعه این کتاب نیز برای محققان و دبیران رشته ادبی سودمند می‌باشد.

چهارم - شبلی نعمانی دانشمند هندی که

کتاب سودمند شعر العجم را با دیدی انتقادی و به زبان آردو تألیف کرده است. این کتاب نیز حاوی مطالب تازه و سودمند می‌باشد. گذشته از ایشان دانشمندان دیگری از کشورهای هند، پاکستان، ترکیه، استانبول، مصر و غیره نیز بنا تألیف کتابها و مقالات سودمند در این زمینه خدمات شایانی به شعر و ادب ایران نموده‌اند.

در اینجا فهرستوار بر بناوه‌ای از تذکره‌های شاعران مروری می‌کنیم.

التعجم نسبی قیس - آلیات الایات عرفی - تذکره دولتشاه سمرقندی - هیفه ساسی - خلاصه الاقمار فی الذی کاشی - هفت اهلیم امین احمد رازی - حسان المؤمنین ناصبی - نورالله شویتری - تذکره صدر اسفندی - معنی خوشگو - ریاض القدر فی احوالی حمان و آله

داغستانی - اشکبه آذر - شرح السرازمی - مجمع الفصحاء و ریاض العارمین رضاشادخان هدایت - تذکره مسغانه تألیف عبدالنسی فتح‌الزمانی و غیره.

*

آنچه درباره‌ی دروس تاریخ ادبیات و کتابهای درسی موجود باید گفته شود آنست که سه مجلد کتاب تاریخ ادبیات ایران برای سالهای دوم و سوم و چهارم رشته فرهنگ و ادب تألیف اینجانب و همکار دانشمند آقای دکتر فاضل‌نا در مدتی کوتاه و بنا به ضرورت، تألیف چنین کتابی در شرایطی خاص صورت گرفتند پس از انتشار این کتاب بسیاری از استادان و محققان و دبیران فاضل آنرا مطالعه و ضمن تشویقهای دلگرم‌کننده، راهنماییها و تذکرات سودمندی ارائه دادند که برخی از تذکرات در

آخرین چاپی کتاب اعمال گردید. روشی کتاب تاریخ ادبیات موجود را می‌توان در چند جمله به شرح زیر خلاصه کرد:

۱ - از آنجا که کتاب ظرف چند ماه تألیف گردید و بزودی به چاپخانه سپرده شد فرصت کافی برای استوفان مسوجه و تصحیح اشتباهات و اضرابه‌های چاپی و عبارتی در آن راه یافت. امید است بتدریج در چاپهای بعدی

از خطاها هرچه بیشتر کاسته شود و کتاب به نوعی کمال نسبی نزدیک گردد.

۲ - مؤلفان معتقدند که درین تاریخ ادبیات نباید به شکل فعلی محدود به شرح احوال شاعران و نویسندگان و سنوات تاریخی و اسامی رجال و کتب باشد. بسیار بجا خواهد بود که از سوی دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش، استثنائی در زمینه درین تاریخ ادبیات تشکیل و راههای بهبود کیفی و کمی این درس و شیوه‌ی مطلوب تدریس مورد بحث و تبادل نظر قرار گیرد. برای رفیع این نقیصه سعی شده است حتی الامکان مطالب کتاب با نمونه‌های مناسب و تصاویر برخی رجال علم و ادب و پشت جلد کتب مورد بحث همراه باشد که این کار تا حدودی از خشکی ذهن

دانش‌آموزان جلوگیری می‌نماید.

۳ - در این کتابها به شیوه‌ی کتب مشابه، مطالب مربوط به نقد ادبی و سبک‌شناسی نیز بر راه یافته است و این امر البته حالی از اشکال نمی‌باشد.

۴ - به شیوه‌ی معمول، تقسیم‌بندی زمانی و ترتیب تاریخی سلسله‌ها مورد نظر نبوده است و به شیوه‌ی تقسیم‌بندی موضوعی کمتر توجه شده است.

۵ - مطالب کتاب بر اساس برنامه‌ی بیازستان کتابهای درسی تهیه و تنظیم گردیده و حذف و ذکر یارده‌ای از رجال شعر و ادب به همین جهت نبوده است. در خاتمه از دبیران و استادان فاضل انتظار داریم که با تذکرات سودمند خود نسبت به اصلاح مطالب کتاب بیش از پیش ما را ارشاد و یاری فرمایند.